

PARİS ŞARTI'NDA İNSAN HAKLARI

Doç. Dr. Melda SUR*

I. "AGİK" SÜRECİ İÇİNDE PARİS ŞARTI'NIN YERİ

AGİK, " Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Konferansı", aslında oldukça eski bir geçmişe dayanır. Bu süreçteki temel fikir ve amaç, ayrı sosyal ve siyasal sistemlere sahip Doğu Avrupa ile Batılı Devletler arasında iyi ilişkileri geliştirmektir. Başka bir deyişle, "soğuk savaş" döneminin sona erdirilerek "yumuşama" dönemine geçilmesi amaçlanmaktadır. Bu süreç, 1970'li yıllarda fiilen başlatılarak, özellikle nükleer silâhların sınırlandırılmasına ilişkin bir takım önemli uluslararası anlaşmalar akdedilmesi sağlanmıştır.

Sürecin birinci yönü, *silâhli çatışmaları önlemek*; bundan kaynaklanacak zararları azaltmak için çeşitli görüşmelerin yapılması, karşılıklı ve dengeli güç indirimi anlaşmalarının bağlanmasıdır.

Bir başka yön, daha geniş olarak *çeşitli alanlarda ülkeler arası işbirliğidir*. Bu bağlamda, konumuzu teşkil eden "insan hakları"nı da içeren, çeşitli konularda temel esasların yer aldığı önemli belgeler kabul edilmiştir.

Bu bakımdan önemli bir aşama, 1975 tarihli Helsinki Sonuç Belgesi olmuştur. Bilindiği üzere, Türkiye de imzacı Devletler arasında yer almaktadır. Söz konusu Belgede öngörülen ilkeler arasında, "düşünce, vicdan, din ve inanç özgürlüklerini da kapsamak üzere, insan haklarına ve temel özgürlüklerine saygı" esası da yer alıyordu.

1990 yılında imzalanan Paris Şartı¹ ise, AGİK sürecinin daha ileri ve önemli, "tarihsel" bir aşamasını oluşturur. Bu belgede, insan haklarına daha geniş ve ayrıntılı biçimde yer verildiği gözlenmektedir.

*Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Öğretim Üyesi

¹İmza Tarihi : 21 Kasım 1990. Ana belgenin tam adı : "Yeni Bir Avrupa için Paris Şartı", Metin için bkz. : Yeni Bir Avrupa için Paris Yasası, Başbakanlık, Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara 1990; bir başka çeviri için bkz. : "İnsan Haklarının Uluslararası Dayanakları", Savaş Taşkent, Belediye-İş Sendikası, İstanbul 1991.

Bununla birlikte, Belgenin evrensel kapsamlı olmadığına da işaret edilmeli: Çerçevesinde yer aldığı AGİK süreci gibi, bu Belge "bölgesel" niteliktedir. Belgeyi imzalayan Devletler, Avrupa Devletleri (Arnavutluk hariç), A.B.D. ile Kanada'dır. Türkiye de gene bu Devletler arasında yer almaktadır.

Diğer yandan, Paris Şartı, bir uluslararası anlaşma niteliği taşımadığından, hukuki bağlayıcılığı da sınırlıdır. Bütün bunlara rağmen, günümüzde benzeri konulu birçok anlaşmadan daha çok zikredilen önemli siyasi ağırlığı olan bir metindir.

II. PARIS ŞARTI'NDA İNSAN HAKLARINA İLİŞKİN BAZI HÜKÜMLER :

Paris Şartı, bir "insan hakları anlaşması" niteliğinde olmadığından, hükümleri maddeler halinde, belli ve katı bir sistematik içinde, tüm insan haklarını içerecek biçimde düzenlenmemiştir.

İnsan haklarına ilişkin hükümlere özellikle ayrılmış bulunan "İnsan Hakları, Demokrasi ve Hukukun Üstünlüğü" adlı alt başlık içinde yer alan esaslardan başlıcaları şunlardır :

1. İnsan hakları ve temel özgürlüklere tüm insanlar doğuştan sahiptirler; bu haklar vazgeçilmez, devredilemez olup yasanın güvencesi altındadır. Korunması ve geliştirilmesi hükümetin birinci, öncelikli sorumluluğudur.

Bu hükümler, bizce bazı önemli fikir ve sonuçları da içermektedir. Bunlardan bazılarını şu şekilde zikredebiliriz :

- Bu hakların vazgeçilmez ve devredilemezliğinden söz edildiğine göre, söz konusu hak ve özgürlükler, hem Devlete ve başkalarına karşı korunacağı gibi, diğer yandan kişinin kendisine karşı da korunması gereken doğal haklardır.

- Hükümetlere bu hakları koruma, bunlara işlerlik sağlama ve geliştirme ödevleri verilmiştir. Bu ödevler, Devletin öncelikle ve doğrudan sorumlu olduğu ödevlerdir.

Daha sonra, insan haklarının temel önemi, önkoşul olma özelliği vurgulanmıştır : İnsan hakları ve temel özgürlüklerine saygı gösterilmesi ve bu hak ve özgürlüklerin tam kullanımının sağlanması, özgürlüğün, adaletin ve barışın temelini oluşturur.

2. Üzerinde durulan bir ikinci husus, "halkın iradesine dayalı *demokratik yönetim*" esasıdır. Halkın iradesi ise, düzenli aralıklarla özgür ve adil seçimlerle ortaya konulabilmelidir.

Burada gene, "demokrasi"nin temel önemi vurgulanarak; demokrasi, ifade özgürlüğünün, toplumun çeşitli gruplarına hoşgörünün ve her bireyin fırsat eşitliğinin ortak güvencesi olarak belirtilmiştir.

"Demokrasi"nin bazı niteliklerine de yer verilmektedir : temsili ve çoğulcu tipte olmalıdır. Anlaşıldığı üzere, klâsik, "Batı" tipi demokrasi esası kabul edilmektedir.

Böylelikle, Belgede belirtildiği gibi, seçmene hesap verilmesi ve kamu otoritesinin hukuka ve tarafsız yargıya saygı göstermesi sağlanacaktır..

3. Daha sonra, her bireyin, ayırım gözetilmeksizin sahip olduğu bazı haklar sayılmıştır :

- Düşünce, vicdan ve din veya kanaat özgürlüğü;
- İfade özgürlüğü;
- Örgütlenme ve sükunu bozmayan ya da şiddetsiz ("peaceful") toplanma özgürlüğü;
- Hareket (yer değiştirme) özgürlüğü.

Daha da spesifik ve somut olarak, hiç kimse :

- keyfi tevkif, gözaltı ve tutuklamaya maruz tutulamaz;
- kimse işkenceye veya başka zalim, gayri insanî veya küçültücü muameleye veya cezaya tâbi tutulamaz.

Herkes :

- Haklarına ilişkin bilgi alma ve bu hakları kullanma;
- Özgür ve âdil seçimlere katılma;
- Hakkında suç isnat edildiğinde, dürüst ve alenî bir yargılama görme;
- Tek başına veya başkalarıyla birlikte mal sahibi olma (mülkiyet hakkı); bireysel girişim;
- Ekonomik, sosyal ve kültürel haklarını kullanma

Haklarına sahiptir.

4. Ayrıca belirtildiği üzere, *millî azınlıkların* etnik, kültürel, dile ilişkin ve dini kimlikleri korunacaktır. Millî azınlık mensupları, herhangi bir ayırım görmeden ve yasa önünde tam bir eşitlik içinde kimliklerini özgürce ifade etme, koruma ve geliştirme hakkına sahiptirler.

Tabii, bu hüküm kanımızca bazı yorum sorunlarını da birlikte getirmektedir : "Azınlık" kavramı nasıl anlaşılmalıdır? "Millî azınlık"taki "millet" sözcüğü ne şekilde ele alınacaktır? Bu sorular, farklı yorum ve anlayışlara bağlı olarak farklı yanıtlara yol açabilir.

Bu konuda, daha sonra "Geleceğe Yönelik Hükümler" Kısmında belirtildiği üzere, millî azınlıkların kimliklerinin korunması, evrensel insan hakları çerçevesi içinde mütalâa edilerek ele alınmalıdır.

5. Son zamanlarda Batı'da biraz arka plânda kalmış görünen çok önemli esasa da önemle işaret etmek gerekir : "Geleceğe Yönelik Hükümler" in "*İnsanî Boyut*" kısmında açıkça belirtildiği üzere, *her türlü ırksal, etnik düşmanlığa, anti semitizm de dahil olmak üzere yabancı düşmanlığına, herhangi bir ayırım gözetici davranışa, ideolojik ve dinî nedenle zulüme karşı kararlı bir mücadelede bulunulacağı ifade edilmektedir.*

"Uygar Dünya"nın tüm Devletleri, bu temel yükümlülüğü unutmamalıdır.

6. Belgede yer alan bir başka alt başlık "*İktisadî Özgürlük ve Sorumluluk*"tur. Bu konu ekonomik ağırlıklı olmakla birlikte, insan haklarına ilişkin bir konudur.

Paris Şartı'na göre, iktisadî özgürlük, sosyal adalet ve çevre sorumluluğu, refahın zorunlu koşullarıdır.

Belirtildiği üzere, demokrasi ve hukukun üstünlüğü içinde, bireyin özgür iradesi, "başarılı bir iktisadî ve sosyal kalkınmanın zorunlu temeli"dir.

Bununla birlikte, isabetli olarak, "*insan onuruna saygılı ve bunu gözeten iktisadî etkinliği destekleyeceğiz*" ibaresine de yer verilerek bu husus yumuşatılmış, ekonomik liberalizm, insancıl bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Belge metninde, daha sonra, "piyasa ekonomisi esası"na açıkça yer verilmesi ilginçtir : "Piyasa ekonomisini geliştirmek", bir ortak amaç olarak kabul edilmektedir.

Burada kanımızca, Belgenin çok önemli bir özelliği de açık şekilde ortaya çıkıyor : Aslında AĞIK sürecinin Paris Şartı aşaması, "Batı"nın zaferini belgelemektedir. Bu metinde girişim özgürlüğü ve bireyci kapitalizm açık biçimde tercih edilerek kabul edilmiştir.

Bununla birlikte, piyasa ekonomisi, sürekli iktisadî gelişme, refah, sosyal adalet, istihdamın gelişmesi gibi temel amaçların bir önemli aracı olarak ele alındığından, kanımızca tek başına yeterli bir sistem olarak mütalâa edilmemiş görünüyor.

Piyasa ekonomisine geçişe yönelik Devletlerle tüm Devletler işbirliğine çağrılmıştır.

Nihayet, çevrenin korunması sorumluluğuna da yer verilmesi önem taşır : Kanımızca böyle bir sorumluluk da "piyasa ekonomisi"nin önemli bir sınırlamasını teşkil edecektir.

III. PARİS ŞARTI'NIN BAĞLAYICILIĞI

1. Paris Şartı, Helsinki Sonuç Belgesi gibi, *uluslararası andlaşma niteliği taşımayan* bir belgedir. Zikredilen her iki Belge, uluslararası andlaşmanın bağlayıcılığından farklı bir "bağlayıcılık" karakterini haizdir. Bu hususun önemli sonuçları olacaktır. Bunlardan başlıcaları, metinde de açıkça belirtildiği gibi, Birleşmiş Milletler Andlaşması m. 102 uyarınca bu Örgüt Sekreteryasınınca yayımlanmak üzere tescil edilmemesi; diğer yandan da, kabul, tasdik ve onaylama gibi ek işlemlerle iç hukuklara dahil edilememesidir. Bizim hukukumuz bakımından, Anayasa m. 90/son fıkra

uyarınca "usûlüne göre yürürlüğe konulmak" suretiyle kanun hükmünü kazanmayacağı açıktır.

Hiyerarşik bakımdan uluslararası andlaşmanın altında olan bu işlem, aynı taraflar arasında mevcut andlaşma normlarını da değiştiremez. Bununla birlikte, yorumlayıcı, tamamlayıcı, boşluk doldurucu işlevler görülebileceği Batı öğretisinde kabul edilmektedir.

Nihayet, Belgede yer alan yükümlerin ihlâli, bir yargısal başvuru ya da benzeri bir hukuksal başvuru yoluna izin verecek tipte de değildir. Başka deyişle, teknik, hukuksal anlamda "Devletin uluslararası sorumluluğu" doğmamaktadır.

Görüldüğü gibi, uluslararası andlaşmaların "bağlayıcılığı"ndan farklı bir statü söz konusu olmaktadır.

Bununla birlikte, böyle bir belgenin imzalanması *bazı önemli hukuksal etkileri* de meydana getirir. Özellikle; diğer imzacılardan kaynaklanabilen hükümleri yerine getirme talepleri, uluslararası hukukun cevaz vermediği bir iç işlere karışma teşkil etmeyecektir : Belgeyi imza eden Devlet, bundan böyle Belgede yer alan konuların kendi münhasır, ulusal yetki alanına girdiğini öne sürerek taleplere itiraz edemez.

Diğer yandan, bir başka önemli sonuç olarak, Belgede yer alan hususlar, "andlaşma" normlarını teşkil etmemekle birlikte, zaman içinde bir takım uluslararası örf ve âdet kurallarının oluşmasına yol açabilir; ya da mevcut bir örf ve âdet normunun içeriğine açıklık getirebilir (Nitekim Helsinki Sonuç Bildirisindeki birçok hüküm bu işlevi görmüştür.²

2. Bizzat Paris Şartı ve ek Belgelerde, bu hükümlerin uygulanmasını sağlayacak bazı *görüşme, işbirliği ve izleme mekanizmaları* öngörülmektedir. Özellikle :

a) Belli tarihlerde uzmanlar toplantılarının düzenlenmesi; örneğin :

- 4-5 Kasım 1991 arası Oslo'da "İnsani Boyut" çerçevesinde bir uzmanlar semineri öngörülmüştü. İncelenecek temel konu, demokratik kurumların geliştirilmesi, hukukun üstünlüğü ilkesinin uygulanmasının gözetilmesidir.

- 1-19 Temmuz 1991 tarihlerinde Cenevre'de millî azınlıklarla ilgili bir uzmanlar toplantısı öngörülmüştü..

b) Daha yüksek düzeyde, doğrudan siyasî sorumlular arasında izleme toplantıları yapılması da kararlaştırılmıştır. Özellikle :

- Devlet veya Hükümet Başkanları arasında "AĞIK İzleme Toplantıları" nın 1992'de Helsinki'de, daha sonra da iki yılda bir yapılması :

²Belgenin hukukî niteliğinin saptanması ve sonuçları için bkz. örneğin : SUR, M. : Paris Şartı'nın Hukukî Niteliği : Andlaşma Niteliği Taşımayan Çok Yanlı İşlemler, A.Ü. SBF Dergisi, Prof. Dr. Muammer Aksoy'a Armağan, Ocak-Haziran 1991, Cilt XLVI, No. 1-2, s. 395 vd.'deki açıklamalar

- Dışişleri Bakanlarının en az yılda bir kez, Konsey halinde biraraya gelmeleri öngörülmektedir.

c) Bazı sürekli organların kurulmasına da yer verilmiştir. Örneğin :

- Prag'da bir "Sekretarya";

- Viyana'da "Çatışmaları Önleme Merkezi";

- Varşova'da "Özgür Seçimler Bürosu";

- Oldukça ilginç olarak da, bir "AGİK Parlamenter Meclisi" dahi Belgede öngörülmüştür. Bu meclise tüm imzacı Devletlerin Parlamento üyeleri katılacaktır.

SONUÇ - PARİS ŞARTI'NIN ÖNEMİ VE SINIRLARI

1. Paris Şartı'ndaki "normlar", birer "uluslararası andlaşma normu" olmamakla birlikte, önemli hukuksal sonuçlar getirip, bir takım izleme mekanizmaları ve kurumlarla da donatılmıştır. Bütün bunlardan belki daha da önemli olarak, Paris Şartı normları müstesna bir politik önem taşımaktadır : Konumuz itibarıyla, insan hakları bakımından artık nihayet değişik politik ve sosyal sistemleri benimseyen ülkelerde dahi *ortak asgarî normların* bulunması lüzumu vurgulanmış ve önemli esaslar üzerinde mutabakata varılmıştır.

2. Belgede önemle vurgulanan bir fikir, "iktisadî özgürlük" fikridir. Ancak, önceleri hâkim görünen anlayışta iktisadî özgürlükle bağlantılı hakların fiilen herkesin yararlanabileceği haklar olamayacağı düşüncesinden hareket ederek, gerçek özgürlük ve eşitlik sağlayabilmek için "sosyal haklar"ın lüzumu daha çok vurgulanırdı. "Sosyal haklar" ise, özellikle zayıfın ve bilhassa işçilerin korunmasına yönelik haklar olarak düşünülür.

Oysa, bu Belgede, şimdi artık kazanılmış sayılan veya sayılması gereken "sosyal haklar" yerine "iktisadî özgürlük" üzerinde durularak "iktisadî özgürlük", özellikle "girişim serbestisi" anlamında, üzerinde consensus sağlanan bir hakka dönüşmüştür.

Paris Şartı'nda açıkça "piyasa ekonomisi"ne yer verilmesi de daha belirgin olarak, kanımızca belli bir görüşün hâkimiyetini gösterir. İşaret edilmeli ki, "insan onuru", "sosyal adalet", "çevre sorumluluğu" gibi, girişim serbestisini sınırlayacak ve piyasa ekonomisini düzelterek, yumuşatacak esaslara da yer verilmesi isabetli olmuştur.

3. Paris Şartı anlamlı bir belgedir : Helsinki Belgesinde de olduğu gibi Paris Şartı'nda da, devletlerarası ilişkilerde en başta insan hakları olmak üzere, çevre, silâhsızlanma, kültürel ilişkiler gibi *çeşitli konuların ortak ve global bir yaklaşımla*, bir bütün teşkil edecek şekilde ele alınması son derece yararlıdır : Gerçekten de, günümüzde bütün bu konular birbirine destek olan, birbirinden bağımsız kabul edilemeyecek konulardır.

4. Paris Şartı ve daha genel olarak AGİK sürecinin *sınırları ve yetersizlikleri* de vardır.

Bir kere Şart, bir AGİK belgesi olarak, Avrupa Devletleri, A.B.D. ve Kanada arasında, temelde Doğu-Batı ilişkileri açısından düzenlenmiştir. Oysa dünyamızın bugün daha yalın şekilde beliren en önemli sorunu artık Doğu-Batı ilişkileri değil, *Kuzey-Güney* ilişkisidir; başka bir deyişle, zengin ve yoksul Devletler arasında büyüyen uçurumdur. AGİK süreci bu soruna cevap getirmemektedir.

İkinci önemli bir yetersizlik de, AGİK mekanizmaları ve belgelerinin dış çatışmaları önlemek bakımından yararlı olabilmelerine karşılık, vahim iç çatışmaları önleyememesidir. Yugoslavya örneğinde bugün gözleendiği gibi, bu tür iç çatışmalar kaşısında AGİK süreci ve belgeleri yararsız kalmıştır.

Not: Bu yazı 1991 yılının Aralık ayında kaleme alınmış olup; bu tarihten sonraki gelişmeleri içermemektedir.